

el-Muhtasar üzerine kaleme alınmış şerh ve hâşiyelerin belli başlıları şunlardır: 1. Takıyyüddin İbn Dakikül'îd, *Tuhfetü'l-lebib fi şerhi't-Takrib*. Şerhin temel özelliği, metindeki hükümlerin naslarla ve bilhassa ahkâm hadisleriyle irtibatının kurulmasıdır (nşr. Sabrî b. Selâme Şâhin, Riyad 1420/1999). 2. Takıyyüddin el-Hisnî, *Kifâyetü'l-ahyâr fi halli Gâyeti'l-ihtisâr*. Eserde açıklamaların yanında birçok fikhî mesele mezhep literatürüne atıf yapılarak ele alınmaktadır (I-II, Kahire 1350; Kum 1410; nşr. Abdullah el-Ensârî, Beyrut, ts.; nşr. Ali Abdülhamîd Ebû'l-Hayr – Muhammed Vehbî Süleyman, Beyrut 1996). 3. İbn Kâsım el-Gazzî, *Fethu'l-karîbî'l-mücîb fi şerhi el-fâzi't-Takrib (el-Kavlü'l-muhtâr fi şerhi Gâyeti'l-ihtisâr)*. Metinde yer almayan meselelere pek temas etmeyen ve lugavî tahlillere ağırlık veren kısa bir şerhtir (Bulak 1271, 1285, 1298; Kahire 1278, 1279, 1285, 1289; nşr. L. W. C. van den Berg, Leiden 1895, Fransızca tercümesiyle birlikte). Bu şerh üzerine Ahmed b. Ahmed el-Kalyûbî, İbrâhim b. Muhammed el-Birmâvî (Bulak 1287, 1298; Kahire 1279, 1287, 1298) ve İbrâhim b. Muhammed el-Bâcûrî (Bulak 1273, 1285, 1298; Kahire 1303, 1326) hâşiyeye yazmıştır. 4. İbn Abdüsselâm el-Menûfî, *el-İknâ' fi şerhi Muhtasari Ebî Şücâ'*. Müellif bu şerhini *Teşnî'ü'l-esmâ' bi-halli el-fâzi Muhtasari Ebî Şücâ'* adıyla ihtisar etmiştir (*Keşfü'z-zunûn*, II, 1625). 5. Hatîb eş-Şirbînî, *el-İknâ' fi halli el-fâzi Ebî Şücâ'*. Eserin en çok tanınan şerhi olup (Kahire 1277, 1282, 1284, 1306, 1307; Bulak 1291, 1293; Halep 1412/1991) hâşiyeleri arasında Ahmed b. Ahmed el-Kalyûbî'nin hâşiyesiyle Süleyman b. Muhammed el-Büceyrimî'nin *Tuhfetü'l-habîb 'alâ şerhi'l-Hatîbî* (I-IV, Bulak 1284; Kahire 1310; Beyrut 1398/1978, 1996, 2000) zikredilebilir. 6. İbn Kâsım el-Abbâdî, *Fethu'l-Gaffâr*. 7. Ebû'l-Fazl Veliyyüddin el-Basîr, *en-Nihâye* (nşr. Zekerîyyâ Umeyrât, Beyrut 1995). Şerefeddin Yahyâ b. Nûreddin Mûsâ el-İmrîtî, *et-Takribî Nihâyetü't-tedrib fi nazmi't-Takrib* adıyla manzum hale getirmiştir (a.g.e., II, 1191; Brockelmann, *GAL Suppl.*, I, 677). Mustafa Dîb el-Bugâ da eser üzerine *et-Tezhîb fi edilleti metni'l-Gâye ve't-Takrib* adıyla bir çalışma yapmıştır (Dimaşk 1983, 3. bs.).

BİBLİYOGRAFYA :

İbn Dakikül'îd, *Tuhfetü'l-lebib fi şerhi't-Takrib* (nşr. Sabrî b. Selâme Şâhin), Riyad 1420/1999, s. 14-15; *Keşfü'z-zunûn*, II, 1191, 1625; Serkis, *Mu'cem*, I, 318, 509, 529, 553; II, 1416; Th. W. Juynboll, *Handleiding*, Leiden 1930, s. 374-375;

Brockelmann, *GAL*, I, 492-493; *Suppl.*, I, 676-677; *İzâhu'l-meknûn*, II, 447-448; N. P. Aghnides, *An Introduction to Mohammedan Law and A Bibliography*, Lahore 1981, s. 188; Sâlihiyye, *el-Mu'cemü's-şâmil*, III, 360-361; Cl. Gilliot, "Textes arabes anciens édités en Egypte au cours des années 1994 à 1996", *MIDEO*, XXIII (1997), s. 383; J. Schacht, "Abû Shudjâ", *EP* (İng.), I, 150-151; Ferâmerz Hâc Menûçihri, "Ebû Şücâ' İsfahânî", *DMBİ*, V, 594-595; Ahmet Özel, "Fıkıh", *DİA.*, XIII, 18.

M. KÂMİL YAŞAROĞLU

el-MUHTASAR

(المختصر)

İbnü'l-Hâcib'in

(ö. 646/1249)

fıkıh usulüne dair eseri.

Muhtasarü'l-uşûl, *el-Muhtasarü'l-uşûlî*, *Muhtasaru İbnü'l-Hâcib el-uşûlî (el-aşlî, fi'l-uşûl)*, *Muhtasarü'l-Muntehâ* gibi isimlerle anılan eser, müellifin Seyfeddin el-Âmidî'nin *el-İhkâm*'ı ile bunun üzerine yaptığı ihtisar çalışmasının yine kendisi tarafından yapılmış özeti (İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, 176; İbn Haldûn, s. 427; *Keşfü'z-zunûn*, I, 17; II, 1853). Kitabın "usul" kaydıyla birlikte anılması, yazarın Mâlikî mezhebinin istikrar döneminde fûrû alanında yazılmış en temel metinlerden biri olan *Câmi'u'l-ümme-hât* adlı diğer muhtasarından ayırt edilebilmesi içindir. *Muhtasarü'l-Muntehâ*'nın aslı olan ilk muhtasar İbn Haldûn tarafından *el-Muhtasarü'l-kebîr* diye anılırken Ahmed Cevdet Paşa'nın *Mukaddime Tercümesi*'nde *Muntehe'l-vüşûl ve'l-emel fi 'ilmeyi'l-uşûl ve'l-cedel* şeklinde kaydedilmiştir (*Mukaddime-i İbn Haldûn'un Faslı Sâdisinin Tercemesi*, s. 56), eserin bazı baskılarında da (Kahire 1326; Beyrut 1405/1985) bu isim esas alınmıştır. Bununla birlikte kaynaklarda daha yaygın olarak kullanılan isim *Muntehe's-sûl (sû'l) ve'l-emel fi 'ilmeyi'l-uşûl ve'l-cedel*'dir (Makkarî, II, 665; *Keşfü'z-zunûn*, II, 1625, 1853-1855; Sıddîk Hasan Han, III, 34; *Hedîyyetü'l-ârifin*, I, 655; krş. Serkis, I, 72). *Muntehe's-su'âl* şeklindeki adlandırmanın ise (*EP* [İng.], III, 781) yanlış olduğu anlaşılmaktadır (*Keşfü'z-zunûn*, II, 1857).

Mütekellim'in metoduna göre yazılmış fıkıh usulü kitaplarının olgunluk aşamasını temsil eden iki önemli eserden biri Âmidî'nin *el-İhkâm*'ı, diğeri Fahreddin er-Râzî'nin *el-Maḥşûl*'üdür. Kâdî Abdülcebbar'ın *el-'Umed*, İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'nin *el-Burhân*, Ebû'l-Hüseyn el-Basrî'nin *el-Mu'tamed* ve Gazzâlî'nin *el-*

Müstaşfâ'sını özetleyen ve bunların içerdiği usul konularını yeni bir sistematik içinde ele alan bu iki eser, daha sonra gelişen fıkıh usulü edebiyatını büyük ölçüde etkilemiş olup bu konuda *Muhtasarü'l-Muntehâ*'nın da önemli katkısı vardır. Zira Âmidî ile Râzî'nin sistemleştirerek aktardıkları birikimi özetleyen bu kitap, gerek mütekellim'in metoduna gerekse karma metoda göre kaleme alınan sonraki fıkıh usulü eserlerince esas alınan son muhtasar kabul edilebilir. Nitekim İbnü'l-Hâcib'in ardından bilhassa mütekellim'in fıkıh usulü edebiyatı artık büyük ölçüde şerh ve hâşiyelerle devam etmiştir. Diğer taraftan Eş'arî fıkıh usulü geleneği içerisinde özellikle mantığın usule dahil edilmesiyle belirginleşen müteahhirin çizgisinin Râzî-Âmidî-İbnü'l-Hâcib şeklinde ifade edildiği görülür (İbn Teymiyye, *Mecmû'u fetâvâ*, XIII, 59; XX, 403, 408; *er-Red 'ale'l-mantıkiyyin*, s. 418). Hatta İbnü'l-Hâcib, dil ilimlerinde olduğu gibi fıkıh usulü alanında da mantığı belirleyici konuma getirdiği için eleştirilmiştir. Bu açıdan bakıldığında İbnü'l-Hâcib ve *Muhtasarü'l-Muntehâ* üzerinde Râzî etkisinin daha belirgin olduğu söylenebilir.

Fâtımî hâkimiyeti sebebiyle öğretim halkaları zayıflayan Mısır Mâlikîleri arasında teorik fıkıh çalışmaları geri kalırken İbnü'l-Hâcib'in fıkıh usulüne dair her iki eseri bu çevrede fıkıh usulünün gelişimi açısından bir dönüm noktası teşkil etmiştir (Çavuşoğlu, s. 21, 64). Diğer taraftan İbnü'l-Kassâr ve Ebû'l-Velîd el-Bâcî gibi erken dönem usul yazarları bir yana- büyük ölçüde Eş'arî / mütekellim'in çizgisinde gelişen Mâlikî usul literatürü içerisinde mantık merkezli usul anlayışını da yine İbnü'l-Hâcib'in *el-Muntehâ'sı* ve *el-Muhtasar*'ı ile başlatmak mümkündür. Zira Ebû Bekir İbnü'l-Arabî ve Mâzerî gibi daha önceki Eş'arî-Mâlikî usulcüler arasında mantık ilmine ve dolayısıyla mantığın fıkıh usulüne dahil edilmesine karşı bir tavır söz konusu iken İbnü'l-Hâcib ile birlikte Râzî ekolü ya da müteahhirin metodu Mâlikî usulü içerisinde yeni bir çizgi olarak ortaya çıkmıştır (Sa'd Gurâb, s. 18, 21; M. Hâlid Mes'ûd, s. 66, 100, 144).

Eserin konu sistematığı Âmidî'nin *el-İhkâm*'ındakine paralel biçimde mebdâî, sem'î (şer'î) deliller, ictihad ve tercih başlığını taşıyan dört bölüm üzerine kurulmuştur. Birinci bölüm fıkıh usulüne giriş niteliği taşıyan temel bilgilerle (mebdâî) ilgilidir. Fıkıh usulünün tanımı, konusu, amacı / faydası ve yararlandığı ilimler hakkında oldukça ayrıntılı bilginin verildiği bu

bölümde usul konularının daha iyi anlaşılabilmesi için gerekli olan mantık, kelâm ve dil ilimleriyle ilgili kavram ve meselelerin yanı sıra şer’î hüküm de ele alınmıştır. Kitabın büyük bir kısmını oluşturan ikinci bölüm şer’î delillere ayrılmıştır. İbnü’l-Hâcib burada kitap, sünnet, icmâ, kıyas ve istidlâl şeklinde beş şer’î delil üzerinde durur. Âmidî, istidlâl adı altında yalnızca kendisinin makbul birer delil olarak kabul ettiği mantıkî kıyas ve türleriyle istishâb-ül-hâlden söz ederken İbnü’l-Hâcib şer’u men kablânâ, mezheb-üs-sahâbî, istihsan ve mesâlih-i mürseleyi de istidlâl kapsamında ele almıştır. Onun, söz konusu hüküm kaynağı ve yöntemlerini delil olarak kabul edilip edilmediğine bakmaksızın nitelikleri itibarıyla tasnif ettiği ve nas, icmâ ve kıyas (şer’î) dışında kalan bütün akıl yürütme ve hüküm çıkarma yöntemlerini istidlâl başlığı altında topladığı anlaşılmaktadır. Mantıkî kıyas ve türlerini ise kitabın başındaki mebdâî bölümünde ele almıştır. Şer’u men kablânâyı delil kabul ederek Âmidî’ye, dolayısıyla Eş’arî görüşüne muhalefet eden İbnü’l-Hâcib mezheb-üs-sahâbî, istihsan ve mesâlih-i mürsele konularında Âmidî ile aynı fikirdedir. Bu açıdan bakıldığında *Muhtaşarü’l-Müntehâ*’nın bir Mâlikî usulü kitabı olup olmadığı tartışmalı hale gelmektedir. Zira Âmidî, mezheb-üs-sahâbînin delil olduğunu söyleyenler arasında Mâlik’i de saydığı halde İbnü’l-Hâcib buna hiç değinmeksizin delil olmadığı görüşünü tercih eder (*el-İhkâm*, II, 385-390; *Muhtaşarü’l-Müntehâ*, II, 457). Şer’î deliller içinde önemli bir yeri olduğu konusunda bilhassa Mâlik’ten ve İbnü’l-Kâsım’dan pek çok şey nakledilen ve Mâlikîler arasında ihtilâflı olan istihsanın delil olmadığı hususunda Âmidî’yi aynen tekrarlayan İbnü’l-Hâcib sadece Şâfiî’nin ve Eş’arî-Şâfiîler’in yaklaşımını özetlemiş gibidir (*el-İhkâm*, II, 390-394; *Muhtaşarü’l-Müntehâ*, II, 457-459). Maslahat-ı mürsele konusunda ise Gazzâlî ve Râzî çizgisine muhalefet eden Âmidî’nin tavrını aynen benimsemiş, bu arada böyle bir delilin Mâlik’e nisbet edilmesini kesin bir dille reddetmiştir (*el-İhkâm*, II, 394-395; *Muhtaşarü’l-Müntehâ*, II, 460). Aslında Mâlik’in ve Mâlikî usulcülerin görüşlerine atıfta bulunulmaması, gerek *Müntehâ’s-sûl*’ün gerekse *Muhtaşarü’l-Müntehâ*’nın genelinde dikkat çeken bir husustur. Bunun belki tek istisnası ve İbnü’l-Hâcib’in Mâlikî kimliğinin açık bir biçimde ortaya çıktığı yer icmâ başlığı altında Medine icmâının tartışıldığı “mes’ele”dir.

Âmidî’nin aksine önce Mâlik’in Medine icmâının delil olduğuna dair görüşünü ortaya koyup çoğunluğun görüşüne karşı savunan İbnü’l-Hâcib’in bu konudaki tercihi, Mâlikîler arasında Medine icmâını sadece sahâbe icmâı ya da rivayete dayanan Medine amelîyle sınırlamayıp en geniş tutan eğilimden yanadır (*el-İhkâm*, I, 206-209; *Muhtaşarü’l-Müntehâ*, I, 131-133). Üçüncü ve dördüncü bölümler oldukça sınırlı bir hacme sahip olup ilkinde ictihad, taklid, fetva ve müftî ile ilgili meseleler, ikincisinde naklî ve akfî deliller arasındaki teâruz türleri ve teâruzu gidermek için başvurulacak tercih yolları ele alınmaktadır (Wael b. Hallaq, müellifin üçüncü bölümdeki bir ifadesinden fetva ehliyeti konusunda Âmidî’ye nisbetle daha müsamahakâr düşündüğü sonucunu çıkarmaktadır, bk. *A History of Islamic Legal Theories*, s. 143-145; *Authority Continuity*, s. 68-69).

İbnü’l-Hâcib’in bütün eserlerinde görüldüğü gibi *el-Muhtaşar* da oldukça veciz ve kapalı bir üslûpla kaleme alınmış olmasına rağmen (Safedî, IV, 226; *Keşfü’z-zunûn*, II, 1354) yazarının sağlığında medreselerde ders kitabı olarak okutulmaya başlanmış ve kısa zamanda Fahreddin er-Râzî’nin *el-Müntehab*’ının yerini alarak en meşhur fıkıh usulü metinlerinden biri haline gelmiştir (Safedî, XIX, 494). Önemli sayıda şerh ve hâşiyeye yanında meşhur hadis âlimlerince yapılmış tahrîc çalışmalarına konu olması bu şöhretin bir göstergesidir. VIII-IX. (XIV-XV.) yüzyıllarda belirli ilim dallarında yaygın biçimde okunan kitaplar arasında İbnü’l-Hâcib’in eserlerinin sarf, nahiv ve aruz yanında fıkıh usulü alanında da önemli bir yere sahip olduğu görülmektedir (Kalkaşendî, I, 539-540, 542, 548-549). Ayrıca Emir es-San’ânî’nin kaydettiğine göre *Muhtaşarü’l-Müntehâ* XI-XII. (XVII-XVIII.) yüzyıllarda Zeydîler arasında en yaygın fıkıh usulü metinlerinden biriydi (*Tavzihu’l-efkâr*, II, 227). Sad-rüşşerîa’nın *Tenkihu’l-uşûl*’ü ve Molla Fenârî’nin *Fuşûlü’l-bedâi’i* gibi karma metotla yazılmış fıkıh usulü eserlerinin kaynakları arasında bulunan *Muhtaşarü’l-Müntehâ* (*Keşfü’z-zunûn*, I, 496; II, 1267), aynı zamanda Osmanlı medreselerinde okutulan ve Osmanlı fıkıh bilginlerini etkileyen başlıca eserler arasında yer alıyordu (Uzunçarşılı, s. 22; Cici, s. 43-44). Daha çok şerh ve hâşiyeleriyle birlikte basılan kitabın müstakil neşirleri de yapılmıştır (Kahire 1326, Bihârî’nin *Müselle-mû’s-sübût*’u ile birlikte; nşr. Şa’bân Muhammed İsmâil, Kahire 1393/1973).

Şerh ve Hâşiyeleri. Ellinin üzerinde şerhi olan *Muhtaşarü’l-Müntehâ*’yı şerhedenler arasında Şemseddin Muhammed b. Muhammed es-Sefâkûsî, Ebü’l-Abbâs Ahmed b. İdrîs el-Bicâî, Yahyâ b. Mûsâ er-Rahûnî, Ahmed b. Ömer b. Ali er-Rabâî, Muhammed b. Abdurrahman b. Asker el-Bağdâdî, Ebü’l-Abbâs Ahmed b. Muhammed el-İskenderî (İbnü’t-Tenesî), Behrâm b. Abdullah ed-Demîrî, Ebü’l-Kâsım Muhibbüddin Muhammed b. Muhammed en-Nüveyrî el-Meymûnî ve Bedreddin el-Karâfî gibi Mâlikîler de bulunmakla birlikte özellikle Eş’arî-Şâfiîler’in çokluğu dikkat çekmektedir. 1. Adudüddin el-İcî, *Şerhu Muhtaşari’l-Müntehâ*. Şerhler arasında en çok tutulana ve üzerine en fazla hâşiyeye yapılanıdır. Yeterince açık ve anlaşılır olmadığı için izahına ihtiyaç duyulduğu belirtilen (*Keşfü’z-zunûn*, II, 1854) bu şerh üzerine yazılmış hâşiyelerin en meşhurları Sa’deddin et-Teftâzânî ile Seyyid Şerîf el-Cürcânî’ye aittir. Düşünce ve eserleriyle Doğu İslâm dünyasının ilim geleneğinde belirleyici etkileri olan bu âlimlerin anılan çalışmaları *Muhtaşarü’l-Müntehâ*’nın elde ettiği şöhrette önemli bir paya sahip olmalıdır. Nitekim eser genellikle bu şerh ve hâşiyeleriyle birlikte neşredilmiştir (I-II, İstanbul 1307-1310; Bulak 1316-1317, Teftâzânî, Cürcânî ve Cürcânî’nin hâşiyesine Hasan el-Herevî’nin hâşiyeleriyle birlikte; Kahire 1319, Teftâzânî’nin hâşiyesiyle birlikte; nşr. Fâdî Nâsîf – Târik Yahyâ, Beyrut 1421/2000). Adudüddin el-İcî’nin öğrencisi Seyfeddin el-Ebherî (TSMK, III, Ahmed, nr. 1330; Süleymaniye Ktp., Lâleli, nr. 725; Âtîf Efendi Ktp., Âtîf Efendi, nr. 1599), Mirzacân Habîbullah b. Abdullah eş-Şirâzî (Süleymaniye Ktp., Kılıç Ali Paşa, nr. 317, Şehid Ali Paşa, nr. 623; Köprülü Ktp., Fâzıl Ahmed Paşa, nr. 489; Tire İlçe Halk Ktp., Necib Paşa, nr. 195) ve Celâleddin ed-Devvânî (Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 693) gibi daha pek çok âlim Adudüddin el-İcî’nin şerhi üzerine hâşiyeye yazmıştır. Seyyid Şerîf el-Cürcânî’nin hâşiyesi için de Hasan el-Herevî, Molla Hürev (Süleymaniye Ktp., Cârullah Efendi, nr. 471; Hamidiye, nr. 424, 437; Damad İbrâhim Paşa, nr. 229, 453), Hatibzâde Muh-yiddin Efendi (Âtîf Efendi Ktp., nr. 672; Süleymaniye Ktp., Cârullah Efendi, nr. 471, Esad Efendi, nr. 693; Tire İlçe Halk Ktp., Necib Paşa, nr. 196) ve Muhammed b. Abdülhamîd el-Kefevî (Süleymaniye Ktp., Lâleli, nr. 723, 726; Fâtih, nr. 1278) gibi âlimler hâşiyeye kaleme almıştır. Şemseddin el-Kirmânî, hocası Adudüddin el-İcî’nin şerhi dışında *Muhtaşarü’l-Müntehâ*

üzerine yazılmış yedi meşhur şerh daha bulunduğunu belirterek şunları zikreder: **2.** Kutbüddîn-i Şîrâzî, *Şerhu Muhtaşari'l-Müntehâ* (Medine el-Câmiatü'l-İslâmiyye'de yüksek lisans tezi olarak bazı bölümleri Süveyd Cum'a Meyâncâ ve Murâd Bûdâye tarafından neşre hazırlanmıştır, 1415-1416/1995). **3.** Hasan b. Şerefsâh, *Hal-lü'l-'a'kd ve'l-'akl fi şerhi Muhtaşari's-sûl ve'l-emel* (Süleymaniye Ktp., Karaçe-lebizâde Hüsameddin, nr. 85; *Şerhu Muhtaşari'l-Müntehâ*, Beyazıt Devlet Ktp., Bayezid, nr. 1735). **4.** İbnü'l-Mutahhar el-Hilî, *Gâyetü'l-vüşûl ve izâhu's-sübûl fi şerhi Muhtaşari Müntehe's-sûl ve'l-emel* (Süleymaniye Ktp., Yazma Bağışlar, nr. 154; Çârperdi'nin bu şerh üzerine yazdığı hâşiye için bk. Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 1351/1). **5.** Mahmûd b. Abdurrahman el-İsfahânî, *Beyânü'l-Muhtaşar* (nşr. Muhammed Mazhar Beka, I-II, Mekke 1406/1986). **6.** Şemseddin Muhammed b. Muzaffer el-Halhâlî el-Hatîbî, *Şerhu Muhtaşari'l-Müntehâ* (Köprülü Ktp., Mehmed Âsım Bey, nr. 224). **7.** Zeynüddin Ali b. Rûzbihân el-Huncî, *el-Mu'teber fi Şerhi'l-Muhtaşar* (Şîrâzî, s. 202; *Keşfü'z-zunûn*, II, 1854). **8.** Bedreddin Muhammed b. Es'ad et-Tüsterî, *Mecma'u'd-dürrer* (Brockelmann, *GAL Suppl.*, I, 537; Ziriklî, VI, 32). **9.** Şemseddin el-Kirmânî, *en-Nukûd ve'r-rudûd*. Anılan yedi şerhin yanı sıra diğer bazı şerhlerden daha yararlanılarak hazırlanan derleme niteliğinde bir çalışma olup (başından fikhî kuralların sonuna kadar Muhammed Beşîr Âdem tarafından el-Câmiatü'l-İslâmiyye'de [Medine 1416/1995] yüksek lisans tezi olarak tahkik edilmiştir) yedi şerhi içerdiği için *es-Seb'atü's-seyyâre* veya *el-Kevâkibü's-seb'a* gibi isimlerle de anılmaktadır (İbn Kâdî Şühbe, III, 180; İbn Hacer el-Askalânî, VI, 66-67). *Keşfü'z-zunûn*'da bu şerh tanıtılırken müellif adının Ekmeleddin el-Bâbertî olarak kaydedilmesi (II, 1854) muhtemelen onun şerhiyle isim benzerliğinden kaynaklanan bir hatadır. **10.** Kâdî Beyzâvî, *Mirşâdü'l-efhâm fi mebâdî'i'l-a'şkâm şerhu Muhtaşari'l-Müntehâ's-sûl ve'l-emel* (TSMK, III, Ahmed, nr. 770). **11.** Ziyâeddin Abdülazîz b. Muhammed et-Tûsî, *Kâşifü'r-rumûz ve muzhirü'l-kunûz şerhu Muhtaşari İbni'l-Hâcib fi'l-uşûl* (Riyad Muhammed b. Suûd Üniversitesi'nde İvaz b. Muhammed b. Sa'd el-Karanî ve Yahyâ Abdullah el-Gâmidî tarafından yüksek lisans tezi olarak neşre hazırlanmıştır, 1407/1987). **12.** Tâceddin es-Sübki, *Ref'u'l-hâcib 'an Muhtaşari İbni'l-Hâcib* (nşr. Ali

Muhammed Muavvaz – Âdil Ahmed Abdülmevcûd, I-IV, Beyrut 1419/1999). **13.** Ebû'l-Berekât en-Nesefî, *el-Vâfi şerhu Muhtaşari'l-Müntehâ* (Nuruosmaniye Ktp., nr. 1337; Beyazıt Devlet Ktp., Bayezid, nr. 1805). **14.** Ekmeleddin el-Bâbertî, *er-Rudûd ve'n-nukûd* (nşr. Terhîb b. Rebîân ed-Devserî, Medine 1415/1995; ayrıca Dayfullah b. Sâlih b. Avn el-Ömerî tarafından el-Câmiatü'l-İslâmiyye'de doktora tezi olarak neşre hazırlanmıştır, 1415/1994). **15.** Makbûlî, *Necâhu't-tâlib bi-Muhtaşari İbni'l-Hâcib* (Mektebetü'l-Haremi'l-Mekkî, nr. 1534).

İbnü'l-Hâcib'in *Muhtaşar* adında iki ayrı çalışması bulunmasının zaman zaman karışıklığa yol açtığı ve *Muhtaşari'l-Müntehâ* şerhi olarak kaydedilen bazı eserlerin onun *Câmi'u'l-ümmehât* adlı diğer muhtasarı üzerine yapılmış şerhler olduğu anlaşılmaktadır. Halîl b. İshak el-Cündî, Muhammed b. Muhammed el-Makkarî ve Ebû Yâsir Muhammed b. Ammâr el-Mâlikî'ye nisbet edilen şerhler böyledir (*Keşfü'z-zunûn*, II, 1855, 1856; *Hediiyetü'l-'ârifin*, I, 352; M. Hâlid Mes'ûd, s. 100). Öte yandan *Muhtaşari'l-Müntehâ* şerhlerinden önemli bir kısmının Bağdatlı İsmâil Paşa tarafından *Müntehâ's-sûl* şerhi olarak kaydedildiği görülmektedir (*Hediiyetü'l-'ârifin*, I, 7, 151, 157, 273, 308, 389, 505, 666).

Kaynaklarda İbnü'l-Hâcib'in bu eseri üzerine yapıldığı zikredilen tek ihtisar çalışması Ca'berî'nin *el-Kitâbü'l-Mu'teber fi'l-tişâri'l-Muhtaşar*'dır (*Keşfü'z-zunûn*, II, 1856; *Hediiyetü'l-'ârifin*, I, 7). Abdurrahman b. Ömer el-Bulkinî ve Kivâmüddin Muhammed Mehdi el-Kazvîni *el-Muhtaşar*'ı manzum hale getirmiştir (*Keşfü'z-zunûn*, II, 1856; *Hediiyetü'l-'ârifin*, I, 275, 613).

Tahrirleri. **1.** Ebû'l-Fidâ İbn Kesîr, *Tuhfetü't-tâlib bi-ma'rifeti ehâdisi Muhtaşari İbni'l-Hâcib* (nşr. Abdülğanî b. Humeyd b. Mahmûd el-Kübeysî, Mekke 1406/1986). Eser ayrıca Abdullah b. Abdurrahman el-Muhaysin tarafından Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye'de (Riyad 1406) yüksek lisans tezi olarak neşre hazırlanmıştır. **2.** İbn Hacer el-Askalânî, *Muvâfakatü'l-hubri'l-haber fi tahriri ehâdisi'l-Muhtaşar* (nşr. Hamdî Abdülmecîd es-Selefi – Subhî es-Sâmerrâî, I-II, Riyad 1412, 1414/1993). Eserin bir kısmını Abdullah b. Ahmed b. Süleyman el-Hamed Câmiatü'l-İslâmiyye'de (Medine 1404) doktora tezi olarak neşre hazırlamıştır. **3.** Bedreddin ez-Zerkeşî, *el-Mu't-*

teber fi tahriri ehâdisi'l-Minhâc ve'l-Muhtaşar (nşr. Hamdî Abdülmecîd es-Selefi, Küveyt 1404). Kâdî Beyzâvî'nin *Minhâcü'l-vüşûl*'ü ile İbnü'l-Hâcib'in *Muhtaşari'l-Müntehâ*'sında bulunan hadislerin tahriridir. **4.** İbnü'l-Mülakkın, *Gâyetü'l-me'mûli'r-râğib fi ma'rifeti ehâdisi İbni'l-Hâcib* (Süleymaniye Ktp., Damad İbrâhim Paşa, nr. 396/1). **5.** Şemseddin İbn Abdülhâdî (Brockelmann, *GAL*, I, 373; *Müntehâ's-sûl ve Muhtaşari'l-Müntehâ* üzerine yapılan çalışmalar için bk. *Keşfü'z-zunûn*, II, 1853-1857; Abdullah Muhammed el-Habeşî, s. 1575-1590). Besâm Ali, İbnü'l-Hâcib'in bu kitabından hareketle onun usul düşüncesini ortaya koymak için *el-Fikrû'l-uşûlî 'inde İbni'l-Hâcib* adıyla bir yüksek lisans tezi hazırlamıştır (1405, Câmiatü Ümmi'l-kurâ [Mekke]).

BİBLİYOGRAFYA :

İbnü'l-Hâcib, *Muhtaşari'l-Müntehâ*, İstanbul 1307-10, I-II; Seyfeddin el-Âmidî, *el-lhkâm fi usûli'l-a'şkâm* (nşr. İbrâhim el-Acûz), Beyrut 1985, I, 206-209; II, 361-367, 376-395; İbn Teymiyye, *Mecmû'u fetâvâ*, XIII, 59; XX, 403, 408; a.mlf., *er-Red 'ale'l-mantıkiyyin*, Beyrut, ts. (Dârü'l-ma'rife), s. 418; Sübkî, *et-Tabakât* (Tanâhî), VIII, 16; X, 46; Safedî, *el-Vâfi*, II, 164; IV, 226; XIX, 494; İbn Kesîr, *ed-Bidâye*, XIII, 176; a.mlf., *Tuhfetü't-tâlib bi-ma'rifeti ehâdisi Muhtaşari İbni'l-Hâcib* (nşr. Abdülğanî b. Humeyd b. Mahmûd el-Kübeysî), Mekke 1406/1985, neşreden giriş, s. 85-86; İbn Ferhûn, *ed-Dibâcü'l-müzheb* (nşr. Me'mûn b. Muhyiddin), Beyrut 1996, s. 139, 269, 306, 417, 437; Cüneyd-i Şîrâzî, *Şeddü'l-izâr* (nşr. Muhammed Kazvîni – İkbâl-i Aştîyânî), Tahrir 1328 hş., s. 202, 212-213; İbn Haldûn, *Mukaddime* (nşr. Dervîş el-Cüveydî), Beyrut 1416/1996, s. 422, 427; Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ* (Şemseddin), I, 539-540, 542, 548-549; İbn Kâdî Şühbe, *Tabakâtü's-Sâfi'iyye*, III, 180; İbn Hacer el-Askalânî, *ed-Dürrü'l-kâmi-ne* (nşr. M. Abdülmuîd Han), Haydarâbâd 1972, VI, 66-67; Bedreddin el-Karâfî, *Teuşi'hu'd-Dibâc* (nşr. Ahmed eş-Şüteyvi), Beyrut 1403/1983, s. 56, 83, 221-222; Makkarî, *Nefhu't-tib*, II, 665; *Keşfü'z-zunûn*, I, 17, 496; II, 1267, 1354, 1625, 1853-1857; Emîr es-San'ânî, *Tavzi'hu'l-efkâr* (nşr. M. Muhyiddin Abdülhamîd), Medine, ts. (el-Mektebetü's-selefiyye), II, 227; Ahmed Cevdet Paşa, *Mukaddime-i İbn Haldûn'un Fasl-ı Sâdis'inin Tercemesi*, İstanbul 1277, s. 56; Sıddîk Hasan Han, *Ebcedü'l-ulûm* (nşr. Abdülcebbar Zekkâr), Dimaşk 1978, III, 34, 58; Serkis, *Mu'cem*, I, 72; Brockelmann, *GAL*, I, 372-373; *Suppl.*, I, 537-538; *İzâhu'l-meknûn*, II, 572-573; *Hediiyetü'l-'ârifin*, I, 7, 151, 157, 221, 223, 273, 275, 308, 352, 389, 505, 541, 553, 575, 613, 655, 666, 798; Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı*, s. 22; Abdülvehhâb Hallâf, *İslâm Hukuk Felsefesi: İlmü usûli'l-fikh* (trc. Hüseyin Atay), Ankara 1973, tercüme edenin girişi, s. 106-112; Ziriklî, *el-A'lam* (Fethullah), VI, 32; Sa'd Gurâb, *İbn 'Arafe ve'l-menzi'u'l-âkıl*, Tunus 1993, s. 18, 21; M. Hâlid Mes'ûd, *İslâm Hukuk Teorisi* (trc. Muharrem Kılıç), İstanbul 1997, s. 66, 100, 144; Wael b. Hallaq, *A History of Islamic Legal Theories*, Cambridge 1997, s. 129, 143-145; a.mlf., *Authority*

Continuity and Change in Islamic Law, Cambridge 2001, s. 68-69; Recep Cici, *Osmanlı Dönemi İslâm Hukuku Çalışmaları: Kuruluştan Fatih Devrinin Sonuna Kadar*, Bursa 2001, s. 43-44; Ali Hakan Çavuşoğlu, *Irak Mâlikî Ekolü* (doktora tezi, 2004), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 21, 63-64; Abdullah Muhammed el-Habeşi, *Câmi'ü's-sürûh ve'l-havâşî*, Ebûzâbi 1425/2004, s. 1575-1590; M. Ben Cheneb, "İbnü'l-Hâcib", *İA*, V/2, s. 857; a.mlf., "*Khalil b. Ishâk*", *E'* (İng.), IV, 964; H. Fleisch, "İbn al-Hâdîjib", a.e., III, 781.

FERHAT KOCA

el-MUHTASAR

(المختصر)

Ebû'l-Fidâ'nın

(ö. 732/1331)

umumi tarih türündeki eseri.

Tam adı *el-Muhtasar fî ahbârî'l-beşer* (*el-Muhtasar fî târihi'l-beşer*, *Târihu Ebi'l-Fidâ*) olan eserin mukaddimesinde müellif kaynaklarını açıkladıktan sonra tarihçiler arasındaki ihtilâflara temas eder. Bu arada Tevrat nüshaları hakkında bilgi verir. Ayrıca meşhur tarih kitaplarından derlediğini söylediği, peygamberler arasındaki zaman dilimini gösteren bir cetvel koyar. İki bölümden oluşan eserin beş kısma ayrılan birinci bölümü Hz. Âdem'den itibaren peygamberler tarihi, İslâm öncesi dönemde yaşamış çeşitli dinlere mensup kavimler, milletler ve devletlerle Arap kabilelerine dair bilgi ihtiva eder. Bu kısım Resûl-i Ekrem'in ataları ve Fil Vak'ası ile nihayete erer. Hz. Peygamber'in doğumyla başlayan ikinci kısımda 729 yılı sonuna (Ekim 1329) kadar meydana gelen hadiseler ve bu dönemde kuralan devletler kronolojik sırayla ele alınır. 730-749 (1330-1348) yılları arasında cereyan eden olaylar, nâşirler tarafından İbnü'l-Verdî'nin *Tetimmetü'l-muhtasar*'ından iktibas edilerek esere eklenmiştir.

Ebû'l-Fidâ, *el-Muhtasar*'ın 628 (1231) yılına kadar olan kısmında İzzeddin İbnü'l-Esir'in *el-Kâmil fi't-târihi*'ni özetleyerek kitabına almıştır. Bunun dışında Ebû İsmâ Ahmed b. Ali el-Müneccim'in *Kitâbü'l-beyân 'an târihi sinî zamânî'l-âlem 'alâ sebîli'l-hüccce ve'l-burhân*, Hamza el-İsfahânî'nin *Târihu sinî mülûki'l-arz ve'l-enbiyâ*, Bîrûnî'nin *el-Kânûnû'l-Mes'ûdî*, el-Âşârî'l-bâkriye, *Tahkîku mâ li'l-Hind*, Sâid el-Endelûsî'nin *Tabakâtü'l-ümem*, İbn Miskeveyh'in *Tecâribü'l-ümem*, Umâre el-Yemenî'nin *Târihu'l-Yemen*, Abdülaziz b. Şeddâd es-Sanhâcî'nin *el-Cem' ve'l-beyân fî ahbârî'l-Kayrevân* (*Târihu'l-Kayrevân*), Ali b. Zâfir'in *ed-Düve-*

lû'l-münkaṭı'a, İbn Münkız'ın *Kitâbü'l-İ'tibâr*, Şehristânî'nin *el-Milel ve'n-nihâl*, İbn Said el-Mağribî'nin *el-Muğrib fi hule'l-Mağrib*, İbn Vâsıl'ın *Müferricü'l-kürûb*, İbnü'l-Adîm'in *Buğyetü't-taleb fi târihi Haleb* ve İbn Ebû'd-Dem'in *et-Târihu'l-kebir*'inden (*et-Târihu'l-Muzafferî*) istifade etmiş, bunlardan bazısını eserin mukaddimesinde açıklamıştır. Müellifin günümüze ulaşmayan bazı kitapları da kaynak olarak kullandığı anlaşılmaktadır.

Sade bir üslûpla yazılan *el-Muhtasar*'ın Ebû'l-Fidâ'nın bizzat katıldığı veya gördüğü olayları anlattığı kısımları Eyyûbiler ve Memlûkler tarihi açısından birinci derecede kaynak durumundadır. Müellif kaynaklardaki bilgileri tahkik ve teyit etmeden kullanmamış, bu arada kendi sahalarında uzman kişilerin eserlerine başvurmayı da ihmal etmemiştir. Nitekim onun Firavunlar ve Mısır tarihi konusunda İbn Hannûn et-Taberî'nin, Yunan filozofları hakkında Şehristânî ve İbnü'l-Kiftî'nin, Moğollar ve Hârizmliler hakkında Nesevî'nin, Halep tarihi konusunda İbnü'l-Adîm'in eserlerini kaynak olarak kullandığı görülmektedir. Öte yandan doğruyu yanlıştan, gerçeği hurafe ve efsaneden ayırt etmek için özen göstermiş, hurafelerin nasıl ortaya çıktığını anlatarak okuyucuyu uyar- mış, olayları o güne ve geleceğe etkisi açısından değerlendirmiştir.

Kısa-ı enbiyâ konusunda verdiği bilgilerde Ebû'l-Fidâ da diğer tarihçiler gibi Kitâb-ı Muḳaddes'e dayanmıştır. Tevrat'tan bilgi naklederken Tevrat'ın İbrânice, Grekçe ve Sâmirice nüshaları arasında bulunan farklılıklara işaret etmesi ve Grekçe Tevrat'ın daha doğru olduğunu söylemesi müellifin bu konuda da bilgi sahibi olduğunu göstermektedir. Eser ayrıca Hintliler, Yunanlılar, Çinliler gibi milletlerin özellikleri, ilim ve sanatları hakkında mâlûmat içermektedir. Kitapta dinî, edebî, ilmî, içtimai ve siyasî hareketlerin yanı sıra Ebû Bekir er-Râzî, Fârâbî, İbn Sî-nâ, Nasîrüddîn-i Tûsî, İmam Şâfiî, Sîbeveyhi, Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ, Câhiz, Muhammed b. Cerîr et-Taberî, İzzeddin İbnü'l-Esir ve Fahreddin er-Râzî gibi âlim ve filozoflar hakkında da değerli bilgiler bulunmaktadır. Ebû'l-Fidâ, olayları diğer umumi tarihçiler gibi hicretten itibaren kronolojik bir sırayla kaydettikten sonra o yıl vefat eden meşhur şahısların hayatına dair mâlûmat vermiş, özellikle lugat ve edebiyat âlimleri, şairler, tabipler, mühendisler ve filozofların hayatını çok sanatlı ifadelerle anlatmıştır.

Zeynüddin İbnü'l-Verdî *Tetimmetü'l-Muhtasar fî ahbârî'l-beşer* (*Târihu İb-ni'l-Verdî*), İbn Habîb el-Halebî *el-Fevâ'idü'l-muntekâh min târihi şâhibi Hamâ Ebi'l-Fidâ*, Ebû'l-Velîd İbnü's-Şihne

Ebû'l-Fidâ'nın *el-Muhtasar fî ahbârî'l-beşer* adlı eserinin ilk iki sayfası (Süleymaniye Ktp., Beşir Ağa, nr. 491)

